

نشریه علمی

پژوهشنامه ادبیات تعلیمی

سال هفدهم، شماره شصت و هفتم، پاییز ۱۴۰۴، ص ۱۴۰-۱۱۸

بررسی داستان‌های کلیله و دمنه از منظر تفکر انتقادی

عاطفه یوسفی^۱، مصطفی موسوی‌راد^۲

 10.71630/parsadab.2025.1224950

چکیده

کتاب کلیله و دمنه در دسته ادبیات تعلیمی فارسی جای دارد و کتابی سرشار از مفاهیم اخلاقی و آموزه‌های تربیتی است که در قالب حکایاتی از زبان حیوانات، نوشته شده است. روش داستان‌پردازی، شخصیت‌پردازی از طریق حیوانات، پیرنگ قوی و نیز درج گفت‌وگوهای بسیار (به‌ویژه گفت‌وگوی استدلالی) در این حکایات، افزون بر جذابیت برای کودکان، موجب غنای عقلانی و فلسفی آن‌ها شده است. در کلیله و دمنه، موضوعات و مفاهیم گسترده و گوناگونی وجود دارد که از میان آن‌ها، تأکید بر عقلانیت و برتری تفکر و تعقل بر قدرت و زور، بالاترین بسامد را دارد. در پژوهش حاضر که با روش توصیفی-تحلیلی انجام گرفته است، به بررسی داستان‌های کلیله و دمنه، با رویکرد آموزش تفکر انتقادی به کودکان، از نگاه لیپمن (۱۹۲۳-۲۰۱۰)، پرداخته شده است. براساس شواهد متنی، تحلیل محتوا و بررسی‌های انجام‌شده، آشکار شد که این داستان‌ها از قابلیت بسیار بالایی برای آموزش تفکر انتقادی به کودکان برخوردارند؛ و مؤلفه‌های تفکر انتقادی همچون داوری صحیح، فراشناخت و حساسیت به زمینه، در داستان‌ها به‌راحتی قابل مشاهده است.

کلیدواژه‌ها: کلیله و دمنه، تفکر انتقادی، داستان، تفکر فلسفی.

۱. دانش‌آموخته دکتری گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه علامه طباطبایی، تهران، ایران (نویسنده مسئول)

Atf.yousefi@gmail.com

mmusavi@ut.ac.ir

۲. دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه تهران، تهران، ایران

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۹/۱۰

تاریخ وصول: ۱۴۰۴/۰۵/۰۸

۱. مقدمه

متون کهن فارسی، دربردارنده آثار برجسته‌ای است که به سبب پیشینهٔ پر بار ادبیات ما، از مقبولیت ادبی بسیار بالایی برخوردارند و دارای مضامین اخلاقی، فلسفی و اجتماعی بی‌شماری هستند. درست است که نویسندگان این آثار، با بیانی اندرزگونه در پی تعلیم و تربیت افراد جامعه بوده‌اند و هدفشان هم آموزش مسائل اخلاقی، عرفانی، سیاسی و... بوده است، ساختار داستانی این آثار باعث می‌شود حوادث، گفت‌وگوها و شخصیت‌ها، کاملاً قابل باور باشند. در واقع تعلیمی بودن این آثار باعث کم‌رنگ شدن جذابیت آن‌ها نشده است. این نکته سبب می‌شود تا خوانندگان بتوانند با داستان ارتباط برقرار کنند، با شخصیت‌ها هم‌ذات‌پنداری کرده، خود را به جای آن‌ها بگذارند و حتی گاهی به جای آن‌ها فکر کنند.

متیو لیپمن، استاد فلسفه دانشگاه کلمبیا و پایه‌ریز برنامهٔ فلسفه برای کودکان (فبک)، به درستی به جایگاه منحصر به فرد داستان و اثرگذاری آن بر مخاطب (کودک)، پی برد و نشان داد که ما می‌توانیم با ورود به دنیای خیال‌انگیز قصه و داستان، مفاهیم پیچیده و آموزه‌های اخلاقی و فلسفی را بی‌آنکه از هویت کودک دور شویم، به او بیاموزانیم. داستان پلی است میان واقعیت و خیال و «کودکان به راحتی خود را به این جنبه از داستان، که جهان دیگری برای زیستن است، می‌سپارند؛ آن‌ها از آزادی لذت می‌برند و مشتاق رهایی یافتن از چنگال دنیایی هستند که از لحاظ جسمی در آن ساکن‌اند» (لیپمن، ۱۳۹۶: ۱۸۲).

چنان‌که می‌دانیم در هر زبان و ملیتی، متون کهن یا داستان‌های عامیانه‌ای وجود دارد که دربردارندهٔ مفاهیم اجتماعی و آموزه‌های اخلاقی‌ای است که با الگوهای فرهنگی و زبانی آن ملت، هم‌خوانی و سازگاری دارد. لیپمن همه را تشویق می‌کرد تا روی محتوای داستان فلسفی، برای آفرینش داستان‌هایی بومی و متناسب با فرهنگ کودکان کار کنند و این کار را تا جایی ادامه دهند که این داستان‌ها تبدیل به تختهٔ پرشی مناسبی شوند که بجا و بموقع، برای کندوکاو فلسفی به کار گرفته می‌شوند (See: Lipman, 2002).

با توجه به تأکید لیپمن بر بومی بودن داستان‌های فلسفی، روشن است که ما می‌توانیم با انجام تغییراتی طبق اصول و ضوابط داستان‌های فلسفی، در متون پرمغز و غنی ادبیات فارسی، به محتوای مناسبی برای کاربرد در کلاس‌های آموزش تفکر فلسفی، به کودکان و

نوجوانان دست یابیم. در راستای نظریات لیپمن مبنی بر بومی سازی داستان‌های فلسفی، مقاله حاضر تلاشی است در جهت بررسی و تحلیل حکایات کلیده و دمنه، براساس معیارهای تفکر انتقادی، چنان‌که در مختصات تفکر فلسفی، بیان شده است.

۱-۱. پیشینه پژوهش

در زمینه استفاده از داستان‌های کلیده و دمنه به منظور آموزش تفکر فلسفی، براساس تعاریف و نظریات لیپمن، می‌توان به مقاله «فلسفه برای کودکان (p4c) مضامین فلسفی در داستان‌های متون کلاسیک ادب فارسی» (احمدی و همکاران، ۱۳۹۱) اشاره کرد. نویسندگان در این مقاله، ضمن بررسی مضامین فلسفی در داستان‌های متون کلاسیک فارسی، سه داستان از کلیده و دمنه را با رویکرد فلسفی، تحلیل کرده‌اند. در مقاله دیگری با عنوان «خوانش فلسفی گزیده متون داستانی کلاسیک فارسی متناسب با اهداف برنامه فلسفه برای کودکان»، حبیبی عراقی و همکاران (۱۳۹۲) به صورت موضوعی و آماری، به چهار اثر کلاسیک فارسی، از جمله کلیده و دمنه پرداخته و آن‌ها را از منظر فلسفی بررسی کرده و در نهایت ۹۸ داستان را دارای قابلیت آموزش فلسفی دانسته‌اند. ماهروزاده و همکاران (۱۳۹۸) نیز در مقاله «تأثیر داستان‌های کلیده و دمنه بر مهارت‌های تفکر انتقادی، استدلال و پرسشگری با استفاده از برنامه فلسفه برای کودکان (p4c)» با استفاده از برنامه فلسفه برای کودکان، اثربخشی داستان‌های کلیده و دمنه را بر پرورش مهارت‌های تفکر، استدلال و پرسشگری، سنجیده‌اند؛ طبق این پژوهش، نویسندگان با بررسی دو گروه آزمایش و کنترل، بدین نتیجه دست یافتند که میان نمره‌های گشودگی انتقادی، پرسشگری و مهارت استدلال تفاوت معناداری وجود دارد. همچنین، برنامه فلسفه برای کودکان در افزایش شکاکیت تأملی تأثیر داشته است. آموزگاری (۱۴۰۰) در رساله‌اش، پنج اثر کلاسیک فارسی شامل کلیده و دمنه، سندبادنامه، قابوس‌نامه، مرزبان‌نامه و سیاست‌نامه را با آموزه‌های برنامه فبک مطابقت داده است و این آثار را دارای مفاهیم اخلاقی و تربیتی یافته که دارای ظرفیت و جذابیت برای کودکان هستند. یوسفی و ناجی (۱۴۰۱) در مقاله «بازخوانی بابی از کلیده و دمنه، تحلیل باب شیر و شغال براساس مبانی داستانی فلسفه برای کودکان» به بررسی معیارها و اصول داستانی فبک، در باب شیر و شغال کلیده و دمنه پرداخته و ضمن ارزیابی این حکایت در سطح ادبی، فلسفی و

روان‌شناختی، قابلیت‌های عقلانی و فلسفی آن را بیان کرده‌اند. ناشودی و همکاران (۱۴۰۳) در مقاله «بررسی و تحلیل مؤلفه‌های تفکر فلسفی در باب شیر و گاو از کلیله و دمنه» مؤلفه‌های تفکر فلسفی همچون تصمیم‌گیری، حل مسئله، قیاس، استدلال و موارد دیگر را در باب شیر و گاو بررسی کرده و این حکایت را دارای ظرفیت‌های لازم برای آموزش تفکر فلسفی به کودکان دانسته‌اند.

۲-۱. روش پژوهش

روش پژوهش در مقاله حاضر، توصیفی تحلیلی است. بدین منظور، منابع معتبر فارسی و لاتین خوانده شده و با مطالعه دقیق آرای صاحب‌نظرانی همچون متیو لیپمن و دیگران، یافته‌ها شامل مؤلفه‌های تفکر انتقادی، استخراج و از طریق فیش برداری، گردآوری شده است. در ادامه ۵۷ حکایت کلیله و دمنه، براساس مؤلفه‌های به دست آمده، ارزیابی شده است. گفتنی است به‌علت تعداد زیاد حکایت‌های کلیله و دمنه و محدودیت‌های مقاله، بررسی و تحلیل تفصیلی هریک از حکایت‌ها امکان‌پذیر نبود؛ بنابراین یافته‌های پژوهش، مبنی بر میزان برخورداری حکایات، از مؤلفه‌های تفکر انتقادی، در جدولی تنظیم و ارائه شده است.

۲. تفکر انتقادی

براساس آنچه لیپمن بیان می‌کند، اندیشه‌ورزی و استدلال‌گرایی، چیزی است که باید پیش از ورود به دانشگاه، آموزش داده شود؛ به‌طوری‌که وقتی دانش‌آموز، دبیرستان را به پایان می‌رساند، تفکر مستقل و ماهرانه، برایش تبدیل به عادت شده باشد (ر.ک: لیپمن، ۱۳۸۲: ۲۶؛ فیشر، ۱۳۸۵: ۲۶۷). «حقیقت این است که فلسفه، فقط برای بزرگسالان نیست؛ و لازم نیست به چنان سبک فنی‌ای صورت‌بندی شود که کودکان نتوانند از آن سر در بیاورند» (لیپمن و همکاران، ۱۳۹۹: ۲۹) یکی از ویژگی‌های جالب توجه و سودمند فلسفه، این است که در هر سنی، می‌توان درباره مباحث آن، تأمل و بحث کرد. موضوعات و مفاهیمی همچون عدالت و یا دوستی، همان اندازه که برای بزرگسالان جذاب است، برای کودکان نیز دارای جذابیت است (ر.ک: همان).

لیپمن در کتاب *فلسفه در کلاس درس*، به روشنی بیان می‌کند که اگر ابزارهای کافی و مناسب، به‌منظور داوری صحیح و تصمیم‌گیری منطقی، از پیش در کودکان پرورش نیافته باشد، مجبور کردن آن‌ها به تصمیم‌گیری، حتی در موقعیت‌های غیرواقعی یا ایدئال، طاقت‌فرسا و حتی تحقیرکننده خواهد بود. با مجبور ساختن کودکان به تصمیم‌گیری، زمانی که برای آن آماده نیستند، نه تنها عزت‌نفس آن‌ها را بالاتر نمی‌بریم، بلکه آن را به شدت پایین می‌آوریم. کودکانی که در راستای استفاده از موقعیت‌ها، آموزش دیده‌اند و توانایی‌شان پرورش یافته است، درباره شخصیت خود و آنچه می‌توانند برای بهبود امور انجام دهند، دارای بینش‌اند؛ و نیز شجاعت آن را دارند که گزینه‌های معقول‌تر و امکان‌پذیرتری را انتخاب کنند (ر.ک: لیپمن و همکاران، ۱۳۹۹: ۹۰-۹۱).

اما تفکر انتقادی دقیقاً چیست و چه ویژگی‌هایی دارد؟ پیش از ورود به بحث اصلی، پاسخ بدین پرسش، ضروری می‌نماید. آنچه امروزه تفکر انتقادی شناخته می‌شود، پدیده کاملاً جدیدی نیست. تلاش برای بهبود کیفیت و کمیت اندیشه، همچون تلاش برای بالا بردن کیفیت و کمیت دانش، احتمالاً همزاد تاریخ بشری است. از آغاز عصر جدید دو جریان ظاهراً جدا، اما درهم‌تنیده وجود داشت: جریان علمی که در پی فهم جهان از راه تجربه و مشاهده بود، و جریان فلسفی و تربیتی که هدف آن بهبود شیوه اندیشه‌ورزی درباره جهان و نیز در باب خود اندیشه بود (See: Lipman, 2003: 206-207).

تفکر انتقادی، مجموعه‌ای از مهارت‌های فنی است که برای دستیابی به اهداف ویژه، به کار گرفته می‌شود. این اهداف با توانایی فرد در شکل‌دهی به عقاید خود و یافتن راه و روش زندگی در جهان، ارتباط دارد (ر.ک: وینچ، ۱۳۸۶: ۱۱۴). ما باید از ایجاد این گمان در کودکان پرهیزیم که چیزها نمی‌توانند جور دیگری باشند. هنگامی که کودکان درباره چگونگی پدیده‌ها گفت‌وگو می‌کنند، باید به‌طور طبیعی برای کاویدن اینکه چیزها چگونه می‌تواند باشد نیز تلاش کنند. حتی درباره امور واقعی نیز، تشویق نکردن کودکان به تصور اینکه جهان، بدون چنین واقعیاتی چگونه خواهد بود، برابر است با از دست دادن فرصت رشد توانایی آن‌ها، برای «تفکر برای خود» (برای آگاهی بیشتر ر.ک: لیپمن و همکاران، ۱۳۹۹: ۳۰). شکل‌گیری چارچوب‌های لازم برای تفکر انتقادی، نیازمند زمان، تأمل، طرح

بحث‌ها و تمرین‌های کلاس درس است تا دانش‌آموزان را به تفکر انتقادی وادارد. در فرایند پژوهش می‌توان در روش‌های قدیمی تفکر، تأمل کرد و روش‌های نویی را فراگرفت، زیرا چنان‌که فیشر بیان می‌کند: «فراگیری تفکر انتقادی به این معناست که افراد یاد بگیرند چه زمانی سؤال کنند، چگونه سؤال کنند و چه سؤالاتی بپرسند» (فیشر، ۱۳۸۵: ۱۱۸).

یکی از اصول بنیادین تفکر انتقادی، توانایی فرد برای ارزیابی استدلال خویش است. مهارت یافتن در این زمینه، نیازمند تجزیه تفکر خویش و بررسی مؤلفه‌های آن براساس معیارهای کیفی است. این کار با استفاده از معیارهایی چون وضوح، درستی، دقت، ارتباط، عمق، وسعت نظر، اهمیت، منصفانه و منطقی بودن انجام می‌شود. زمانی که استدلال خود را ارزیابی می‌کنیم، باید از کیفیت آن آگاه باشیم. استدلال در صورتی بهتر می‌شود که مطمئن باشیم اطلاعات ما درست است (برای آگاهی بیشتر بنگرید به پل و الدر، ۱۳۹۹: ۱۱۷-۱۳۱).

۲-۱. ویژگی‌های تفکر انتقادی

براساس نوشته‌های لیپمن می‌توان چندین ویژگی کلی و مهم را برای تفکر انتقادی برشمرد. به عبارت دیگر، تفکر انتقادی دربردارنده موارد زیر است:

الف) تفکر انتقادی به داوری صحیح می‌انجامد.

داوری صحیح به انعطاف‌پذیری و داشتن ذهنی باز در مواجهه با اندیشه‌ها و روش‌های جدید، مقایسه پدیده‌ها و درک روابط میان آن‌ها، توجه به معیارها در مقایسه، استدلال منطقی و توانایی حل مسئله دلالت دارد. از نگاه لیپمن، ابزارهای داوری اخلاقی که باید در کودکان پرورانه شود، عبارت‌اند از: احترام به نظرهای همدیگر، توانایی همدردی با دیگران، توانایی استدلال همساز، توانایی تصور امکانات جایگزین، حساسیت به همه عوامل کوچک ولی مهمی که موقعیت فرد را در میان جمع تشکیل می‌دهند و احساس متمایز بودن یک موقعیت و آنچه در آن صحیح است، حتی اگر در موقعیت‌های تقریباً مشابه در گذشته به گونه‌ای متفاوت رفتار شده باشد. اگر پیشرفت کودکان در این موارد به‌دقت رشد نیابد و تشویق نشود، آن‌ها موقعیت‌های اخلاقی را تهدیدکننده و آسیب‌زا یافته و از آن‌ها اجتناب می‌کنند. (ر.ک: لیپمن و دیگران، ۱۳۹۹: ۹۰-۹۱).

ب) تفکر انتقادی مبتنی بر معیارها و استانداردهاست.

چنان‌که لیپمن در کتاب تفکر در آموزش و پرورش بیان می‌کند، تفکر انتقادی، بر اصول و معیارها استوار است. شاید معیارها همیشه پذیرش عمومی بالایی نداشته باشند، اما در جامعه پژوهشگران متخصص، بسیار پذیرفته و محترم‌اند. به‌کارگیری ماهرانه و درست چنین دلایل مورد احترامی، راهی برای برقراری عینیت در داوری‌های تجویزی، توصیفی و ارزشی ماست. متفکران انتقادی بر معیارهای آزموده‌شده‌ای همچون اعتبار،^۱ پشتوانه استنادی^۲ و سازگاری منطقی^۳ تکیه دارند؛ و به‌طور کلی تفکر انتقادی بر ارزش‌هایی همچون دقت و درستی و نیز مداومت، تأکید دارد.

استانداردها، قوانین، آیین‌نامه‌ها، پارامترها، هنجارهای عرفی، نظم، تعمیم‌های کلی، فرض‌ها و پیش‌فرض‌ها، آرمان‌ها، اهداف، شواهد و یافته‌های تجربی، رویه‌ها و... انواع گوناگونی از معیارها هستند که ما برای استدلال یا دفاع از گفته‌هایمان به آن‌ها استناد می‌کنیم. تمامی این موارد ابزارهایی هستند که می‌توان از آن‌ها در فرایند قضاوت، داوری و مقایسه بهره برد.

یکی از کارکردهای اصلی معیارها، فراهم نمودن پایه‌ای برای مقایسه است. وقتی مقایسه‌ای بدون ارائه معیار صورت گیرد، نتیجه معمولاً مبهم و گیج‌کننده خواهد بود. همان‌طور که نظرات با دلایل پشتیبانی می‌شوند، مقایسه‌ها نیز باید با معیارها همراه باشند. معیارها، به‌ویژه استانداردها در میان آن‌ها، از ارزشمندترین ابزارهای عقلانیت‌اند؛ و آموزش شناخت و به‌کارگیری آن‌ها به دانش‌آموزان، بخش اساسی آموزش تفکر انتقادی است (برای آگاهی بیشتر رک: Lipman, 2003: 212-218).

ج) تفکر انتقادی خوداصلاح‌گر و دگراصلاح‌گر است.

اصطلاح فراشناخت^۴ یا تفکر درباره تفکر، به دو زیرمجموعه خوداصلاحی و دگراصلاحی تقسیم می‌شود. خوداصلاحی، یافتن نقطه‌ضعف‌ها و اصلاح آن‌ها و زیر سؤال بردن تفکر خود را در بر دارد؛ و دگراصلاحی شامل مواردی چون یافتن تناقض‌ها و مغالطه‌ها در گفت‌وگو، اشاره به استدلال‌های نادرست دیگران، نمایاندن عبارات مبهم و تعریف‌های نادرست، و درخواست ارائه دلیل برای گفته‌هاست (Ibid: 218).

بخش زیادی از افکار ما غیرانتقادی است. افکار به‌طور تداعی وار در ذهن ما جریان دارند بی‌آنکه چندان نگران درستی یا اعتبار آن‌ها باشیم. در میان چیزهایی که می‌توانیم درباره‌شان تأمل کنیم، یکی از مهم‌ترینشان خود فرایند تفکر است. براساس دیدگاه پیرس، ویژگی اصلی و بنیادین هر نوع پژوهش و کاوش فکری این است که می‌کوشد نقاط ضعف خود را کشف کند و کاستی‌های درونی را اصلاح نماید (C. S. Pierce, 1931-5).

د) تفکر انتقادی نسبت به زمینه گفت‌وگو و موقعیت، حساسیت نشان می‌دهد.

حساسیت به زمینه یا متن گفت‌وگو، به‌معنای توجه داشتن به شرایط استثنایی یا نامتعارف، ارزیابی مسائل و پدیده‌ها با توجه به زمینه و موقعیت‌های منحصربه‌فردشان، در نظر گرفتن امکان وجود شواهد مخالف، کل‌نگری و درک پیکربندی کلی، تشخیص تفاوت میان موقعیت‌های مشابه با نتایج گوناگون، تفسیر صحیح کلام و درک صحیح شنیده‌ها، توجه به اهداف گوینده در ترجمه و تفسیر کلام، و در نظر داشتن تفاوت‌های معنایی برخی واژه‌ها در فرهنگ‌ها و زبان‌های گوناگون است. بنابراین تفکر انتقادی، تفکری است که به ویژگی‌ها و منحصربه‌فرد بودن هر موقعیت توجه دارد؛ و درست نقطه مقابل استدلال خشک و قالبی است که بدون در نظر گرفتن تفاوت‌های ظریف، قواعد کلی را بر موارد فردی تحمیل می‌کند، بی‌آنکه بررسی کند آیا آن قواعد در آن موقعیت ویژه، مناسب و کاربردی است یا خیر. از این‌رو تفکر انتقادی با هرگونه قالب و کلیشه‌سازی دشمن است؛ و از آنجاکه کلیشه‌سازی به شکل‌گیری تعصب و پیش‌داوری می‌انجامد، تفکر انتقادی به‌طور ذاتی با هرگونه تعصب ناسازگار است (Ibid: 219-222).

۳. تحلیل حکایات کلیله و دمنه

همان‌طور که می‌دانیم اصل کتاب کلیله و دمنه هندی است. کلیله و دمنه‌ای که امروزه به زبان فارسی در دست است، موسوم به کلیله و دمنه بهرام شاهی، ترجمه‌ای از اثر ابن مقفع، به قلم حمیدالدین ابوالمعالی نصرالله بن محمد بن عبدالحمید منشی شیرازی است. پیش‌تر گفته شد که کلیله و دمنه از آثار تمثیلی ادبیات فارسی است؛ یعنی داستان‌ها نقشی استدلال‌گونه دارند و به نتیجه‌ای مشخص و ازپیش‌تعیین شده می‌انجامند.

در ادبیات فارسی، داستان‌های تمثیلی سبقة بسیاری دارد و فقط محدود به داستان‌های حیوانات (Fable) نیست. به چنین داستان‌هایی در ادبیات فارسی مثل، داستان، قصه، افسانه و حکایت گفته‌اند. «این مثل‌ها یا داستان‌ها در ادبیات فارسی گاه به صورت طنزهای اجتماعی و دینی و گاه به شکل نکات دقیق تربیتی و مشکلات اخلاقی و اجتماعی و یا بیان اندیشه‌های عرفانی و فلسفی است و غالباً قصد نویسنده و گوینده آن‌ها تهذیب اخلاق و تعلیم حکمت و تلقین عبرت است» (زرین کوب، ۱۳۵۵: ۴۱۵).

کتاب *کلیده و دمنه* فارسی دارای ۵۷ داستان است که در شانزده باب تدوین شده است. موضوعات و مفاهیم گوناگونی در داستان‌های *کلیده و دمنه* بیان شده است که عبارت‌اند از: صبر و شکیبایی، پشتکار، تلاش و کوشش، حرص و طمع و نتایج آن، تأمل و اندیشه‌ورزی و برتری آن نسبت به زور و قدرت، تدبیر و آینده‌نگری، تصمیم‌گیری، خطای حواس، قیاس، دوستی، اعتماد، وفاداری، فواید نصیحت و مشورت، خیانت، دروغ‌گویی، سخن‌چینی، دهن‌بینی، عواقب خشم، حسادت، قضاو‌قدر، از خودگذشتگی، ظلم و ستم، مکافات عمل، رعایت حقوق جانداران و... در این میان، تفکر به معنای عام و تفکر و چاره‌اندیشی در برابر قدرت بدنی، در *کلیده و دمنه* دارای بیشترین بسامد است. تعداد زیادی از داستان‌ها به لزوم و فواید تفکر و تعقل به معنای عام اشاره دارند؛ مانند سه ماهی که در آبیگری بودند، مرغان که می‌خواستند بوم را امیر خویش کنند، پادشاه و برهمنان، شیر گر گرفته و روباه و خر، مردی که با یاران خود به دزدی رفت، زاهدی که گوسفندی خریده بود، مار پیر و ملک غوکان، زاغ و گرگ و شگال و شیر و شتر، غوکی که در جوار ماری می‌زیست و شیر و شغال. همچنین داستان‌های دیگری وجود دارند که به لزوم تدبیر و چاره‌اندیشی در برابر دشمن و برتری تفکر و تعقل نسبت به زور و قدرت بدنی اختصاص دارند؛ مانند داستان‌های زاغی که بر بالای درختی خانه داشت، ماهی خوار و خرچنگ، خرگوشی که به حیلت شیر را هلاک کرد، طیوی و وکیل دریا، بوف و زاغ، ملک پیلان و خرگوش، و گربه و موش.

به جز این داستان‌ها که لزوم و فواید تفکر و تعقل، به صورت محوری در آن‌ها طرح شده و درون‌مایه اصلی را شکل داده است، در داستان‌های دیگر این کتاب نیز تأکید بر عقلانیت و ضرورت داشتن تفکر انتقادی، به صورت فرع بر درون‌مایه اصلی، از طریق گفت‌وگوی میان

شخصیت‌ها و یا در رفتار یکی از آن‌ها، به روشنی دیده می‌شود. داستان‌هایی نظیر شیر و گاو، بازجست کار دمنه، دو شریک یکی زرنگ و دیگری ساده‌لوح، بازرگانی که صد من آهن داشت، دوستی کبوتر و زاغ و موش و باخه و آهو، پادشاه و فنزه، زرگر و سیاح و... . چنان‌که پیش‌تر اشاره شد، تأکید بر عقلانیت و ضرورت داشتن تفکر انتقادی، بالاترین بسامد را در میان موضوعات کلیله و دمنه دارد. به همین سبب و از آنجاکه کلیله و دمنه به‌منظور آموزش کشاورداری و مسائل اجتماعی، به نگارش درآمده است، تقریباً همه حکایت‌های کلیله و دمنه، از ویژگی‌های تفکر انتقادی برخوردارند و قابلیت آموزش این نوع تفکر را دارند؛ اما برخی از این حکایات، با در بر داشتن اکثریت قریب به اتفاق مؤلفه‌های تفکر انتقادی، ظرفیت بیشتر و بالاتری دارند. تمامی این موارد نشان از آن دارد که تأکید بر تفکر، به‌ویژه تفکر انتقادی، جزئی از مختصات داستان‌های کلیله و دمنه است و برخوردار از آن، امری کلیدی به شمار می‌رود. در ادامه به تحلیل و ارزیابی موردی این حکایات پرداخته می‌شود.

۴. بررسی مؤلفه‌های تفکر انتقادی در حکایت‌های کلیله و دمنه

عنوان داستان	مؤلفه‌های تفکر انتقادی
مردی که گنجی یافت	خوداصلاحی: یافتن نقطه‌ضعف‌ها/ زیر سؤال بردن تفکر حساسیت به زمینه: توجه به شرایط ویژه/ تشخیص تفاوت میان موقعیت‌های به‌ظاهر مشابه/ امکان وجود شواهد گوناگون و مخالف
مردی که می‌خواست تازی گوید.	دگراصلاحی: یافتن تناقض‌ها و مغالطه/ تشخیص استدلال نادرست
مردی که یک خانه پرعود داشت.	دگراصلاحی: تشخیص استدلال نادرست حساسیت به زمینه: توجه به شرایط
مردی که با یاران خود به دزدی رفت.	خوداصلاحی: یافتن نقطه‌ضعف‌ها/ زیر سؤال بردن تفکر دگراصلاحی: یافتن تناقض‌ها و مغالطه/ تشخیص استدلال نادرست حساسیت به زمینه: توجه به شرایط ویژه مبتنی بر معیار و ضوابط
بازرگانی که جواهر بسیار داشت.	داوری صحیح: انعطاف‌پذیری/ داشتن ذهنی باز/ استدلال منطقی/ توانایی حل مسئله/ تصمیم‌گیری
سگی که بر لب جوی استخوانی	خوداصلاحی: یافتن نقطه‌ضعف‌ها/ زیر سؤال بردن تفکر خوداصلاحی: یافتن نقطه‌ضعف‌ها حساسیت به زمینه: توجه به شرایط ویژه

مؤلفه‌های تفکر انتقادی	عنوان داستان
<p>خوداصلاحی: یافتن نقطه ضعف‌ها/ زیر سؤال بردن تفکر دگراصلاحی: تشخیص استدلال نادرست</p> <p>حساسیت به زمینه: توجه به شرایط ویژه/ تشخیص تفاوت میان موقعیت‌های به‌ظاهر مشابه/ امکان وجود شواهد گوناگون و مخالف</p> <p>خوداصلاحی: یافتن نقطه ضعف‌ها/ زیر سؤال بردن تفکر دگراصلاحی: یافتن تناقض‌ها و مغالطه/ تشخیص استدلال نادرست/ درخواست دلیل/ نمایاندن عبارات نادرست و مبهم</p> <p>حساسیت به زمینه: توجه به شرایط ویژه/ تفسیر کلام/ درک صحیح شنیده‌ها/ تشخیص تفاوت میان موقعیت‌های به‌ظاهر مشابه/ امکان وجود شواهد گوناگون و مخالف</p> <p>مبتنی بر معیار و ضوابط</p> <p>داوری صحیح: انعطاف‌پذیری/ داشتن ذهنی باز/ استدلال منطقی/ توانایی حل مسئله/ مقایسه و درک روابط</p>	<p>یافت.</p> <p>مردی که از پیش اشتر مست بگریخت.</p> <p>شیر و گاو</p>
<p>دگراصلاحی: یافتن تناقض‌ها و مغالطه/ تشخیص استدلال نادرست</p> <p>حساسیت به زمینه: توجه به شرایط ویژه/ تشخیص تفاوت میان موقعیت‌های به‌ظاهر مشابه با نتایج گوناگون</p> <p>داوری صحیح: مقایسه و درک روابط/ توجه به معیارها در مقایسه</p>	<p>بوزنه‌ای که درودگری پیش گرفت.</p>
<p>خوداصلاحی: یافتن نقطه ضعف‌ها و اصلاح آن/ زیر سؤال بردن تفکر خود</p> <p>حساسیت به زمینه: تشخیص تفاوت میان موقعیت‌های ظاهراً مشابه با نتایج گوناگون</p>	<p>روباهی که در پیشه‌ای طبلی دید.</p>
<p>خوداصلاحی: یافتن نقطه ضعف‌ها و اصلاح آن/ زیر سؤال بردن تفکر خود</p> <p>دگراصلاحی: یافتن تناقض‌ها و مغالطه/ تشخیص استدلال نادرست</p> <p>حساسیت به زمینه: توجه به شرایط ویژه/ امکان وجود شواهد گوناگون و مخالف</p> <p>مبتنی بر معیارها و ضوابط اخلاقی</p>	<p>زاهدی که پادشاهی او را کسوتی داد.</p>
<p>خوداصلاحی: یافتن نقطه ضعف‌ها و اصلاح آن/ زیر سؤال بردن تفکر خود</p> <p>دگراصلاحی: یافتن تناقض‌ها و مغالطه/ تشخیص استدلال نادرست</p> <p>داوری صحیح: داشتن ذهنی باز/ توانایی حل مسئله/ مقایسه و درک روابط/ استدلال منطقی</p>	<p>زاغی که بر بالای درختی خانه داشت.</p>
<p>خوداصلاحی: یافتن نقطه ضعف‌ها و اصلاح آن/ زیر سؤال بردن تفکر خود</p> <p>دگراصلاحی: یافتن تناقض‌ها و مغالطه/ تشخیص استدلال نادرست</p>	<p>ماهی خوار و خرچنگ</p>

مؤلفه‌های تفکر انتقادی	عنوان داستان
<p>حساسیت به زمینه: توجه به شرایط ویژه/ امکان وجود شواهد گوناگون و مخالف</p> <p>داوری صحیح: انعطاف‌پذیری/ داشتن ذهنی باز/ توانایی حل مسئله/ مقایسه و درک روابط</p>	
<p>خوداصلاحی: یافتن نقطه‌ضعف‌ها و اصلاح آن/ زیر سؤال بردن تفکر خود</p> <p>دگراصلاحی: یافتن تناقض‌ها و مغالطه/ تشخیص استدلال نادرست</p> <p>حساسیت به زمینه: توجه به شرایط ویژه/ تشخیص تفاوت میان موقعیت‌های ظاهراً مشابه با نتایج گوناگون</p> <p>داوری صحیح: انعطاف‌پذیری/ داشتن ذهنی باز/ استدلال منطقی/ توانایی حل مسئله/ مقایسه و درک روابط</p>	<p>خرگوشی که به حیلت شیر را هلاک کرد.</p>
<p>خوداصلاحی: یافتن نقطه‌ضعف‌ها و اصلاح آن/ زیر سؤال بردن تفکر خود</p> <p>حساسیت به زمینه: توجه به شرایط ویژه</p> <p>داوری صحیح: انعطاف‌پذیری/ داشتن ذهنی باز/ استدلال منطقی/ توانایی حل مسئله/ تصمیم‌گیری</p>	<p>سه ماهی که در آبگیری بودند.</p>
<p>دگراصلاحی: یافتن تناقض‌ها و مغالطه/ تشخیص استدلال نادرست</p> <p>حساسیت به زمینه: تشخیص تفاوت میان موقعیت‌های ظاهراً مشابه با نتایج گوناگون</p> <p>داوری صحیح: توجه به معیارها در مقایسه</p>	<p>بطی که در آب روشنی ستاره می‌دید.</p>
<p>خوداصلاحی: یافتن نقطه‌ضعف‌ها و اصلاح آن/ زیر سؤال بردن تفکر خود</p> <p>دگراصلاحی: یافتن تناقض‌ها و مغالطه/ تشخیص استدلال نادرست/ درخواست دلیل</p> <p>حساسیت به زمینه: توجه به شرایط ویژه/ تفسیر کلام/ درک صحیح شنیده‌ها/ تشخیص تفاوت میان موقعیت‌های به‌ظاهر مشابه</p>	<p>زاغ و گرگ و شگال و شیر و شتر</p>
<p>خوداصلاحی: یافتن نقطه‌ضعف‌ها و اصلاح آن</p> <p>داوری صحیح: انعطاف‌پذیری/ داشتن ذهنی باز/ استدلال منطقی/ توانایی حل مسئله</p> <p>حساسیت به زمینه: توجه به شرایط ویژه</p>	<p>طیطوی و وکیل دریا</p>
<p>خوداصلاحی: یافتن نقطه‌ضعف‌ها و اصلاح آن/ زیر سؤال بردن تفکر خود</p> <p>داوری صحیح: انعطاف‌پذیری/ داشتن ذهنی باز/ توانایی حل مسئله</p>	<p>دو بط و باخه دوست آنان</p>

مؤلفه‌های تفکر انتقادی	عنوان داستان
<p>حساسیت به زمینه: توجه به شرایط ویژه/ درک صحیح شنیده‌ها دگراصلاحی: یافتن تناقض‌ها و مغالطه/ تشخیص استدلال نادرست حساسیت به زمینه: توجه به شرایط ویژه/ تفسیر کلام/ درک صحیح شنیده‌ها/ تشخیص تفاوت میان موقعیت‌های به‌ظاهر مشابه</p>	<p>بوزنگان و کرم شب‌تاب</p>
<p>خوداصلاحی: یافتن نقطه‌ضعف‌ها و اصلاح آن/ زیر سؤال بردن تفکر خود دگراصلاحی: یافتن تناقض‌ها و مغالطه/ تشخیص استدلال نادرست/ درخواست دلیل/ نمایاندن عبارات نادرست و مبهم حساسیت به زمینه: توجه به شرایط ویژه/ تفسیر کلام/ درک صحیح شنیده‌ها/ تشخیص تفاوت میان موقعیت‌های به‌ظاهر مشابه/ امکان وجود شواهد گوناگون و مخالف مبتنی بر معیارهای اخلاقی داوری صحیح: انعطاف‌پذیری/ داشتن ذهنی باز/ مقایسه و درک روابط/ استدلال منطقی/ توانایی حل مسئله</p>	<p>دو شریک یکی زرنگ و دیگری ساده‌ لوح</p>
<p>خوداصلاحی: یافتن نقطه‌ضعف‌ها و اصلاح آن/ زیر سؤال بردن تفکر خود حساسیت به زمینه: توجه به شرایط ویژه/ درک صحیح شنیده‌ها/ تشخیص تفاوت میان موقعیت‌های به‌ظاهر یکسان با پیامدهای گوناگون/ امکان وجود شواهد گوناگون و مخالف</p>	<p>گوکی که در جوار ماری می‌زیست.</p>
<p>دگراصلاحی: یافتن تناقض‌ها و مغالطه/ تشخیص استدلال نادرست/ درخواست دلیل/ نمایاندن عبارات نادرست و مبهم حساسیت به زمینه: درک صحیح شنیده‌ها/ تشخیص تفاوت میان موقعیت‌های به‌ظاهر یکسان با پیامدهای گوناگون/ امکان وجود شواهد گوناگون و مخالف مبتنی بر معیار و ضوابط داوری صحیح: انعطاف‌پذیری/ داشتن ذهنی باز/ مقایسه و درک روابط/ استدلال منطقی/ توانایی حل مسئله</p>	<p>بازرگانی که صد من آهن داشت.</p>
<p>خوداصلاحی: یافتن نقطه‌ضعف‌ها و اصلاح آن/ زیر سؤال بردن تفکر خود دگراصلاحی: یافتن تناقض‌ها و مغالطه/ تشخیص استدلال نادرست/ درخواست دلیل/ نمایاندن عبارات نادرست و مبهم حساسیت به زمینه: توجه به شرایط ویژه/ تفسیر کلام/ درک صحیح شنیده‌ها/ تشخیص تفاوت میان موقعیت‌های به‌ظاهر مشابه/ امکان وجود شواهد</p>	<p>بازجست کار دمنه</p>

<p>گوناگون و مخالف مبتنی بر معیارهای اخلاقی داوری صحیح: انعطاف‌پذیری/ داشتن ذهنی باز/ مقایسه و درک روابط/ استدلال منطقی/ توانایی حل مسئله/ تصمیم‌گیری خوداصلاحی: یافتن نقطه‌ضعف‌ها و اصلاح آن حساسیت به زمینه: توجه به شرایط ویژه/ درک صحیح شنیده‌ها/ تشخیص تفاوت میان موقعیت‌های به‌ظاهر مشابه/ امکان وجود شواهد گوناگون و مخالف دگراصلاحی: یافتن تناقض‌ها حساسیت به زمینه: توجه به شرایط ویژه/ درک صحیح شنیده‌ها/ تشخیص تفاوت میان موقعیت‌های به‌ظاهر مشابه با نتایج گوناگون خوداصلاحی: زیر سؤال بردن تفکر خود دگراصلاحی: یافتن تناقض‌ها و مغالطه/ تشخیص استدلال نادرست حساسیت به زمینه: توجه به شرایط ویژه/ تفسیر کلام/ درک صحیح شنیده‌ها/ تشخیص تفاوت میان موقعیت‌های به‌ظاهر مشابه با نتایج گوناگون/ امکان وجود شواهد گوناگون و مخالف مبتنی بر معیارهای اخلاقی داوری صحیح: داشتن ذهنی باز/ مقایسه و درک روابط/ توانایی حل مسئله/ تصمیم‌گیری</p>	<p>زن بازرگان و نقاش و غلام او طیب حاذق و مدعی جاهل مرزبان و زن او و بازدار او</p>
<p>خوداصلاحی: یافتن نقطه‌ضعف‌ها و اصلاح آن/ زیر سؤال بردن تفکر خود دگراصلاحی: یافتن تناقض‌ها و مغالطه/ تشخیص استدلال نادرست/ درخواست دلیل/ نمایاندن عبارات نادرست و مبهم حساسیت به زمینه: توجه به شرایط ویژه/ تفسیر کلام/ درک صحیح شنیده‌ها/ تشخیص تفاوت میان موقعیت‌های به‌ظاهر مشابه با نتایج گوناگون/ امکان وجود شواهد گوناگون و مخالف مبتنی بر معیارهای اخلاقی داوری صحیح: انعطاف‌پذیری/ داشتن ذهنی باز/ مقایسه و درک روابط/ استدلال منطقی/ توانایی حل مسئله/ تصمیم‌گیری خوداصلاحی: یافتن نقطه‌ضعف‌ها و اصلاح آن دگراصلاحی: یافتن تناقض‌ها و مغالطه/ تشخیص استدلال نادرست/</p>	<p>دوستی کبوتر و زاغ و موش و باخه و آهو موش و زاهد و مهمان او</p>

<p>درخواست دلیل / حساسیت به زمینه: توجه به شرایط ویژه/ امکان وجود شواهد گوناگون مبتنی بر معیارها و ضوابط داوری صحیح: انعطاف‌پذیری/ داشتن ذهنی باز/ مقایسه و درک روابط/ استدلال منطقی/ توانایی حل مسئله/ تصمیم‌گیری</p>	
<p>خوداصلاحی: یافتن نقطه‌ضعف‌ها و اصلاح آن/ زیر سؤال بردن تفکر خود حساسیت به زمینه: توجه به شرایط ویژه/ امکان وجود شواهد گوناگون و مخالف</p>	<p>داستان زن و کنجد بخته‌کرده</p>
<p>خوداصلاحی: یافتن نقطه‌ضعف‌ها و اصلاح آن/ زیر سؤال بردن تفکر خود دگراصلاحی: یافتن تناقض‌ها و مغالطه/ تشخیص استدلال نادرست مبتنی بر معیارهای اخلاقی</p>	<p>صیاد آهو و خوک و گرگ</p>
<p>خوداصلاحی: یافتن نقطه‌ضعف‌ها و اصلاح آن/ زیر سؤال بردن تفکر خود دگراصلاحی: یافتن تناقض‌ها و مغالطه/ تشخیص استدلال نادرست/ درخواست دلیل/ نمایاندن عبارات نادرست و مبهم حساسیت به زمینه: توجه به شرایط ویژه/ تفسیر کلام/ درک صحیح شنیده‌ها/ تشخیص تفاوت میان موقعیت‌های به ظاهر مشابه/ امکان وجود شواهد گوناگون و مخالف مبتنی بر معیار و ضوابط داوری صحیح: انعطاف‌پذیری/ داشتن ذهنی باز/ مقایسه و درک روابط/ استدلال منطقی/ توانایی حل مسئله/ تصمیم‌گیری</p>	<p>بوف و زاغ</p>
<p>خوداصلاحی: یافتن نقطه‌ضعف‌ها و اصلاح آن/ زیر سؤال بردن تفکر خود دگراصلاحی: یافتن تناقض‌ها و مغالطه/ تشخیص استدلال نادرست/ درخواست دلیل/ نمایاندن عبارات نادرست و مبهم حساسیت به زمینه: درک صحیح شنیده‌ها/ تشخیص تفاوت میان موقعیت‌های به‌ظاهر مشابه/ امکان وجود شواهد گوناگون و مخالف داوری صحیح: مقایسه و درک روابط/ استدلال منطقی/ تصمیم‌گیری</p>	<p>مرغان که می‌خواستند بوم را امیر خویش کنند.</p>
<p>دگراصلاحی: یافتن تناقض‌ها و مغالطه/ تشخیص استدلال نادرست/ درخواست دلیل/ نمایاندن عبارات نادرست و مبهم حساسیت به زمینه: توجه به شرایط ویژه/ تفسیر کلام/ درک صحیح شنیده‌ها/ تشخیص تفاوت میان موقعیت‌های به‌ظاهر مشابه/ امکان وجود شواهد</p>	<p>ملک پیلان و خرگوش</p>

<p>گوناگون و مخالف مبتنی بر معیار و ضوابط داوری صحیح: داشتن ذهنی باز/ مقایسه و درک روابط/ استدلال منطقی/ توانایی حل مسئله/ تصمیم‌گیری</p>	
<p>خوداصلاحی: یافتن نقطه‌ضعف‌ها و اصلاح آن/ زیر سؤال بردن تفکر خود حساسیت به زمینه: توجه به شرایط ویژه/ تشخیص تفاوت میان موقعیت‌های به‌ظاهر مشابه با نتایج گوناگون/ امکان وجود شواهد گوناگون و مخالف</p>	<p>کبکنجیر و خرگوش و گربه روزه‌دار</p>
<p>خوداصلاحی: زیر سؤال بردن تفکر خود دگراصلاحی: یافتن تناقض‌ها و مغالطه/ تشخیص استدلال نادرست حساسیت به زمینه: امکان وجود شواهد گوناگون و مخالف</p>	<p>زاهدی که گوسفندی خریده بود</p>
<p>حساسیت به زمینه: توجه به شرایط ویژه/ تشخیص تفاوت میان موقعیت‌های به‌ظاهر مشابه/ امکان وجود شواهد گوناگون و مخالف</p>	<p>بازارگان دشمن روی و زن او</p>
<p>خوداصلاحی: یافتن نقطه‌ضعف‌ها و اصلاح آن/ زیر سؤال بردن تفکر خود دگراصلاحی: یافتن تناقض‌ها و مغالطه/ تشخیص استدلال نادرست/ درخواست دلیل/ نمایاندن عبارات نادرست و مبهم حساسیت به زمینه: توجه به شرایط ویژه/ امکان وجود شواهد گوناگون و مخالف</p>	<p>زاهدی که از مریدی گاوی دوشا سند</p>
<p>خوداصلاحی: یافتن نقطه‌ضعف‌ها و اصلاح آن/ زیر سؤال بردن تفکر خود دگراصلاحی: یافتن تناقض‌ها و مغالطه/ تشخیص استدلال نادرست/ درخواست دلیل حساسیت به زمینه: توجه به شرایط ویژه/ تفسیر کلام/ درک صحیح شنیده‌ها/ تشخیص تفاوت میان موقعیت‌های به‌ظاهر مشابه/ امکان وجود شواهد گوناگون و مخالف</p>	<p>درو دگر و زن او و دوستگان زن</p>
<p>داوری صحیح: داشتن ذهنی باز/ مقایسه و درک روابط/ توانایی حل مسئله خوداصلاحی: یافتن نقطه‌ضعف‌ها و اصلاح آن/ زیر سؤال بردن تفکر خود مبتنی بر معیارهای اخلاقی</p>	<p>زاهد و بچه موشی که دختری شد.</p>
<p>داوری صحیح: داشتن ذهنی باز/ مقایسه و درک روابط/ توانایی حل مسئله/ تصمیم‌گیری خوداصلاحی: یافتن نقطه‌ضعف‌ها و اصلاح آن/ زیر سؤال بردن تفکر خود</p>	<p>مار پیر و ملک غوکان</p>

<p>دگراصلاحی: یافتن تناقض‌ها و مغالطه/ تشخیص استدلال نادرست حساسیت به زمینه: توجه به شرایط ویژه/ تفسیر کلام/ درک صحیح شنیده‌ها/ تشخیص تفاوت میان موقعیت‌های به‌ظاهر مشابه/ امکان وجود شواهد گوناگون و مخالف مبتنی بر معیارهای اخلاقی داوری صحیح: انعطاف‌پذیری/ داشتن ذهنی باز/ مقایسه و درک روابط/ استدلال منطقی/ توانایی حل مسئله/ تصمیم‌گیری</p>	
<p>خوداصلاحی: یافتن نقطه‌ضعف‌ها و اصلاح آن/ زیر سؤال بردن تفکر خود دگراصلاحی: یافتن تناقض‌ها و مغالطه/ تشخیص استدلال نادرست/ درخواست دلیل حساسیت به زمینه: توجه به شرایط ویژه/ تفسیر کلام/ تشخیص تفاوت میان موقعیت‌های به‌ظاهر مشابه/ امکان وجود شواهد گوناگون و مخالف داوری صحیح: انعطاف‌پذیری/ داشتن ذهنی باز/ مقایسه و درک روابط/ استدلال منطقی/ توانایی حل مسئله/ تصمیم‌گیری</p>	<p>بوزینه و باخه</p>
<p>خوداصلاحی: یافتن نقطه‌ضعف‌ها و اصلاح آن دگراصلاحی: یافتن تناقض‌ها و مغالطه/ درخواست دلیل/ نمایاندن عبارات نادرست و مبهم حساسیت به زمینه: درک صحیح شنیده‌ها/ تشخیص تفاوت میان موقعیت‌های به‌ظاهر مشابه/ امکان وجود شواهد گوناگون و مخالف داوری صحیح: انعطاف‌پذیری/ داشتن ذهنی باز/ مقایسه و درک روابط/ استدلال منطقی/ توانایی حل مسئله</p>	<p>شیر گر گرفته و روباه و خر</p>
<p>خوداصلاحی: یافتن نقطه‌ضعف‌ها و اصلاح آن/ زیر سؤال بردن تفکر خود دگراصلاحی: یافتن تناقض‌ها و مغالطه حساسیت به زمینه: توجه به شرایط ویژه/ تشخیص تفاوت میان موقعیت‌های به‌ظاهر مشابه/ امکان وجود شواهد گوناگون و مخالف خوداصلاحی: یافتن نقطه‌ضعف‌ها و اصلاح آن دگراصلاحی: یافتن تناقض‌ها و مغالطه</p>	<p>زاهد و راسو پارسا مرد و کوزه‌شهد و روغن</p>
<p>خوداصلاحی: یافتن نقطه‌ضعف‌ها و اصلاح آن/ زیر سؤال بردن تفکر خود دگراصلاحی: تشخیص استدلال نادرست/ درخواست دلیل/ نمایاندن عبارات نادرست و مبهم</p>	<p>گره و موش</p>

<p>حساسیت به زمینه: توجه به شرایط ویژه/ تشخیص تفاوت میان موقعیت‌های به‌ظاهر مشابه با فرجام گوناگون/ امکان وجود شواهد گوناگون و مخالف مبتنی بر معیارهای اخلاقی</p> <p>داوری صحیح: انعطاف‌پذیری/ داشتن ذهنی باز/ مقایسه و درک روابط/ استدلال منطقی/ توانایی حل مسئله/ تصمیم‌گیری</p>	پادشاه و فنزه
<p>خوداصلاحی: یافتن نقطه‌ضعف‌ها و اصلاح آن/ زیر سؤال بردن تفکر خود</p> <p>دگراصلاحی: یافتن تناقض‌ها و مغالطه/ تشخیص استدلال نادرست/ درخواست دلیل/ نمایاندن عبارات نادرست و مبهم</p> <p>حساسیت به زمینه: توجه به شرایط ویژه/ تشخیص تفاوت میان موقعیت‌های به‌ظاهر مشابه با فرجام گوناگون/ امکان وجود شواهد گوناگون و مخالف</p> <p>داوری صحیح: انعطاف‌پذیری/ داشتن ذهنی باز/ مقایسه و درک روابط/ تصمیم‌گیری</p>	زال و دختر او مهستی
<p>خوداصلاحی: یافتن نقطه‌ضعف‌ها و اصلاح آن/ زیر سؤال بردن تفکر خود</p> <p>دگراصلاحی: یافتن تناقض‌ها و مغالطه/ تشخیص استدلال نادرست</p> <p>حساسیت به زمینه: توجه به شرایط ویژه/ امکان وجود شواهد گوناگون و مخالف</p>	شیر و شغال
<p>خوداصلاحی: یافتن نقطه‌ضعف‌ها و اصلاح آن/ زیر سؤال بردن تفکر خود</p> <p>دگراصلاحی: یافتن تناقض‌ها و مغالطه/ تشخیص استدلال نادرست/ درخواست دلیل/ نمایاندن عبارات نادرست و مبهم</p> <p>حساسیت به زمینه: توجه به شرایط ویژه/ تفسیر کلام/ درک صحیح شنیده‌ها/ تشخیص تفاوت میان موقعیت‌های به‌ظاهر مشابه با فرجام گوناگون/ امکان وجود شواهد گوناگون و مخالف</p> <p>مبتنی بر معیارهای اخلاقی</p> <p>داوری صحیح: انعطاف‌پذیری/ داشتن ذهنی باز/ مقایسه و درک روابط/ استدلال منطقی/ توانایی حل مسئله/ تصمیم‌گیری</p>	تیرانداز و ماده‌شیر
<p>خوداصلاحی: یافتن نقطه‌ضعف‌ها و اصلاح آن/ زیر سؤال بردن تفکر خود</p> <p>دگراصلاحی: یافتن تناقض‌ها و مغالطه/ تشخیص استدلال نادرست/ درخواست دلیل/ نمایاندن عبارات نادرست و مبهم</p> <p>حساسیت به زمینه: توجه به شرایط ویژه/ تفسیر کلام/ درک صحیح شنیده‌ها/ تشخیص تفاوت میان موقعیت‌های به‌ظاهر مشابه با فرجام گوناگون/ امکان</p>	

<p>وجود شواهد گوناگون و مخالف مبتنی بر معیارهای اخلاقی داوری صحیح: انعطاف‌پذیری/ داشتن ذهنی باز/ مقایسه و درک روابط/ استدلال منطقی/ توانایی حل مسئله/ تصمیم‌گیری دگراصلاحی: یافتن تناقض‌ها و مغالطه/ تشخیص استدلال نادرست/ درخواست دلیل/ نمایاندن عبارات نادرست و مبهم حساسیت به زمینه: توجه به شرایط ویژه مبتنی بر معیار و ضوابط داوری صحیح: مقایسه و درک روابط/ استدلال منطقی/ تصمیم‌گیری</p>	<p>زاهد و مهمان او</p>
<p>خوداصلاحی: یافتن نقطه‌ضعف‌ها و اصلاح آن داوری صحیح: مقایسه و درک روابط خوداصلاحی: یافتن نقطه‌ضعف‌ها و اصلاح آن/ زیر سؤال بردن تفکر خود دگراصلاحی: یافتن تناقض‌ها و مغالطه/ تشخیص استدلال نادرست/ درخواست دلیل/ نمایاندن عبارات نادرست و مبهم حساسیت به زمینه: توجه به شرایط ویژه/ تفسیر کلام/ درک صحیح شنیده‌ها/ امکان وجود شواهد گوناگون و مخالف مبتنی بر معیارهای اخلاقی داوری صحیح: انعطاف‌پذیری/ داشتن ذهنی باز/ مقایسه و درک روابط/ استدلال منطقی/ توانایی حل مسئله/ تصمیم‌گیری</p>	<p>زاغی که آرزوی روش کبک داشت پادشاه و برهمنان</p>
<p>خوداصلاحی: یافتن نقطه‌ضعف‌ها و اصلاح آن/ زیر سؤال بردن تفکر خود دگراصلاحی: یافتن تناقض‌ها و مغالطه/ تشخیص استدلال نادرست حساسیت به زمینه: توجه به شرایط ویژه/ درک صحیح شنیده‌ها/ امکان وجود شواهد گوناگون و مخالف خوداصلاحی: یافتن نقطه‌ضعف‌ها و اصلاح آن/ زیر سؤال بردن تفکر خود دگراصلاحی: یافتن تناقض‌ها و مغالطه/ تشخیص استدلال نادرست/ درخواست دلیل/ نمایاندن عبارات نادرست و مبهم حساسیت به زمینه: توجه به شرایط ویژه/ تفسیر کلام/ درک صحیح شنیده‌ها/ تشخیص تفاوت میان موقعیت‌های به‌ظاهر مشابه/ امکان وجود شواهد گوناگون و مخالف مبتنی بر معیارهای اخلاقی داوری صحیح: انعطاف‌پذیری/ داشتن ذهنی باز/ مقایسه و درک روابط/ استدلال منطقی/ توانایی حل مسئله/ تصمیم‌گیری</p>	<p>جفتی کبوتر که دانه ذخیره کردند زرگر و سیاح</p>
<p>خوداصلاحی: یافتن نقطه‌ضعف‌ها و اصلاح آن/ زیر سؤال بردن تفکر خود</p>	<p>شاهزاده و یاران او</p>

<p>دگراصلاحی: یافتن تناقض‌ها و مغالطه/ تشخیص استدلال نادرست/ درخواست دلیل/ نمایاندن عبارات نادرست و مبهم حساسیت به زمینه: توجه به شرایط ویژه/ تفسیر کلام/ درک صحیح شنیده‌ها/ امکان وجود شواهد گوناگون و مخالف داوری صحیح: انعطاف‌پذیری/ داشتن ذهنی باز/ مقایسه و درک روابط/ استدلال منطقی/ توانایی حل مسئله/ تصمیم‌گیری</p>	
<p>خوداصلاحی: زیر سؤال بردن تفکر خود حساسیت به زمینه: توجه به شرایط ویژه/ تشخیص تفاوت میان موقعیت‌های به‌ظاهر مشابه/ امکان وجود شواهد گوناگون و مخالف مبتنی بر معیارهای اخلاقی داوری صحیح: انعطاف‌پذیری/ مقایسه و درک روابط/ تصمیم‌گیری</p>	<p>مردی که جفتی طوطی خرید و آزاد کرد.</p>

نظر به نتایج حاصل از ارزیابی مؤلفه‌های تفکر انتقادی در حکایات کلیله و دمنه، چنان‌که در جدول بازتاب یافته، روشن است که تمامی حکایت‌های کلیله و دمنه، از ویژگی‌های تفکر انتقادی برخوردارند و قابلیت آموزش این نوع تفکر را به کودکان دارند. از میان ۵۷ حکایت این کتاب، برخی حکایات با برخورداری از تمامی مؤلفه‌های تفکر انتقادی یا بیشتر آن‌ها، قابلیت و ظرفیت آموزشی بالاتری نسبت به دیگر حکایات دارند.

۵. نتیجه‌گیری

در پژوهش حاضر تلاش شد تا با مطالعه دقیق نوشته‌ها و آرای متیو لیپمن در باب تفکر انتقادی، چستی این نوع تفکر و نیز مؤلفه‌های آن به‌طور کامل استخراج شود. چنین به دست آمد که براساس نظریات لیپمن، خوداصلاحی و دگراصلاحی، داوری صحیح، اتکا بر معیارها و ضوابط و نیز حساسیت نسبت به زمینه گفت‌وگو و رخداد، از ویژگی‌های مهم و بایسته در تفکر انتقادی است. ارزیابی و سنجش ۵۷ حکایت کلیله و دمنه، براساس ویژگی‌های گفته شده، نشان از آن دارد که این کتاب، از قابلیت بسیار بالایی برای آموزش تفکر انتقادی به کودکان، برخوردار است. در این میان، حکایات «مردی که با یاران خود به دزدی رفت»، «بوف و زاغ»، «دو شریک یکی زرنگ دیگری ساده‌لوح»، «بازرگانی که صد من آهن داشت»، «شیر و گاو»، «بازجست کار دمنه»، «دوستی کبوتر و موش و باخه و آهو»، «شیر و شغال»،

«تیرانداز و ماده شیر»، «گربه و موش»، «پادشاه و برهمنان» و «شاهزاده و یاران او» به سبب برخورداری از تمامی مؤلفه‌های تفکر انتقادی، دارای قابلیت بیشتری برای آموزش تفکر نقادانه هستند. در این حکایات تأکید بر اندیشه‌ورزی و نیز لزوم داشتن قدرت تمیز و استدلال صحیح، در خلال گفت‌وگوها و رخداد‌های داستانی، بیان شده که برای آموزش غیرمستقیم به کودکان بسیار کاربردی است.

پی‌نوشت‌ها

1. validity
2. Evidential warranty
3. Consistency
4. metacognition

منابع

۱. آذر، آفرید. (۱۳۷۹). شناخت ماهیت انسان. ترجمه طاهره جواهرساز. تهران: رشد.
۲. آموزگاری، زینب. (۱۴۰۰). خوانش و تطبیق فکری پنج کتاب برگزیده متون کلاسیک متناسب با برنامه فلسفه برای کودکان. رساله دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه ارومیه.
۳. احمدی، اکبر، جاویدی کلاته جعفرآبادی، طاهره، شعبانی ورکی، بختیار و تقوی، محمد. (۱۳۹۱). فلسفه برای کودکان (p4c) مضامین فلسفی در داستان‌های متون کلاسیک ادب فارسی. تفکر و کودک، ۳ (۲)، ۱-۲۵.
۴. استانوویچ، کیت ای. (۱۳۸۸). تفکر انتقادی در روان‌شناسی. ترجمه هامایاک آوادیسانس. تهران: رشد.
۵. اسمیت، فیلیپ. (۱۳۸۲). ذهنیت فلسفی در مدیریت آموزشی. ترجمه محمودرضا بهرنگی. تهران: کمال تربیت.
۶. پل، ریچارد و الدر، لیندا. (۱۳۹۹). تفکر انتقادی. ترجمه اکبر سلطانی و مریم آقازاده. تهران: اختران.

۷. زرین کوب، حمید. (۱۳۵۵). نگاهی به کتاب کلیله و دمنه. مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی مشهد، ۱۲ (۳)، ۴۱۴-۴۲۶.
۸. شارپ، آن مارگارت. (۱۳۸۷). داستان‌های فلسفی و کتاب‌های P4C. در کندوکاو فلسفی برای کودکان و نوجوانان. ج ۱. به کوشش سعید ناجی. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۵۹-۸۴.
۹. شارپ، آن مارگارت. (۱۳۸۳). گفت‌وگو با سعید ناجی. کتاب ماه کودک و نوجوان، شماره ۸۹، ۱۲-۱۹.
۱۰. عظمت‌دار فرد، فاطمه و قائدی، یحیی. (۱۳۹۶). پژوهشی در داستان‌های طنز ادب فارسی با نظر به مؤلفه‌های تفکر فلسفی. فلسفه تربیت، شماره ۳، ۹۱-۱۱۹.
۱۱. فیشر، رابرت. (۱۳۸۸). آموزش تفکر. ترجمه غلامعلی سرمد. تهران: گاج.
۱۲. فیشر، رابرت. (۱۳۸۵). آموزش تفکر به کودکان. ترجمه مسعود صفایی مقدم و افسانه نجاریان. اهواز: رسش.
۱۳. کم، فیلیپ. (۱۳۸۹). باهم فکر کردن. ترجمه مژگان رشتچی و فرزانه شهرتاش. تهران: شهرتاش.
۱۴. لیپمن، متیو. (۱۳۸۹). کودکی در مدرسه لیزا. ترجمه حمیده بحرینی. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
۱۵. لیپمن، متیو. (۱۳۸۲). فلسفه برای کودکان و نوجوانان، گفت‌وگو با سعید ناجی. کتاب ماه ادبیات و فلسفه، شماره ۷۴، ۲۶-۳۱.
۱۶. لیپمن، متیو. (۱۳۹۶). فلسفه و داستان، داستان و فلسفه برای کودکان. ترجمه فاطمه کیکاووسی. در کندوکاو فلسفی برای کودکان و نوجوانان. ج ۳. به کوشش سعید ناجی. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
۱۷. لیپمن، متیو، شارپ، آن مارگارت و اسکانیان، فردریک اس. (۱۳۹۹). فلسفه در کلاس درس. ترجمه محمدزهیر باقری نوع‌پرست. ج ۲. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

۱۸. ماهر وزاده، طیبه، ستاری، علی و ملکی، زهرا. (۱۳۹۸). تأثیر داستان‌های کلیله و دمنه بر مهارت‌های تفکر انتقادی، استدلال و پرسشگری با استفاده از برنامه فلسفه برای کودکان (p4c). *نشریه تربیت اسلامی*، شماره ۲۸، ۹۵-۱۱۴.
۱۹. مایرز، چت. (۱۳۷۴). *آموزش تفکر انتقادی*. ترجمه خدایار ایلی. تهران: سمت.
۲۰. مجید حبیبی عراقی، لیلا، دبیران، حکیمه، سلطانی، منظر و ناجی، سعید. (۱۳۹۲). خوانش فلسفی گزیده متون داستانی کلاسیک فارسی متناسب با اهداف برنامه فلسفه برای کودکان. *تفکر و کودک*، ۴ (۲)، ۷۵-۱۰۰.
۲۱. منشی، ابوالمعالی نصرالله. (۱۳۸۶). *کلیله و دمنه*. تصحیح مجتبی مینوی. چ ۳۱. تهران: امیرکبیر.
۲۲. ناشودی، شیوا، ضیاء خدادادیان، محبوبه و عباسی، فرزاد. (۱۴۰۳). بررسی و تحلیل مؤلفه‌های تفکر فلسفی در باب شیر و گاو از کلیله و دمنه. *سبک‌شناسی نظم و نثر*، شماره ۹۶، ۲۹۴-۳۱۰.
۲۳. وینچ، کریستوفر. (۱۳۸۶). *استقلال، آموزش و تفکر انتقادی*. ترجمه افشار امیری. تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی وزارت علوم، تحقیقات و فناوری.
۲۴. یوسفی، عاطفه و ناجی، سعید. (۱۴۰۱). بازخوانی بابی از کلیله و دمنه، تحلیل باب شیر و شغال براساس مبانی داستانی فلسفه برای کودکان. *پژوهشنامه ادبیات تعلیمی*، ۱۴ (۵۵)، ۱۳۵-۱۶۰.
25. C. S. Peirce, in "Ideals of Conduct", *Collected Papers of Charles Sanders Peirce*, ed. Charles Hartshorne and Paul Weiss (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, (1931-5) vol. 1, discusses the connection between self-correcting inquiry, selfcriticism, and self-control.
26. Fisher, R. (1996). *Stories for thinking*. Nash Pollock Publishing.
27. Lipman, M. (2002). Where to P4C?. *Thinking: The Journal of Philosophy for Children*, 16 (2).
28. Lipman, M. (2003). *Thinking in education*. Cambridge university press.
29. Splitter, Laurance J, & Sharp, Ann. M. (1995). *Teaching for better thinking*. Australian Council for Educational Research LTD.